

Vilniaus mitas ir jo revizija

Vinco Mykolaičio-Putino dienoraštyje

The Myth of Vilnius and Its Revision in the Diaries
of Vincas Mykolaitis-Putinas

MANFREDAS ŽVIRGŽDAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

manfredasz@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3527-4971>

Anotacija: XX a. lietuviakalbio intelektualinio elito vienas žymiausių atstovų Vincas Mykolaitis-Putinas formulavo kultūrinio nacionalizmo programą ir pats buvo veikiamas tarpukario politinės retorikos: mobilizuojančio patriotizmo pakurstytas „Vilniaus klausimas“ laikytas pačios valstybės egzistavimo problema. Rašytojo 1938–1945 m. dienoraštyje svarbi vieta tenka Vilniui: euforiškai reaguota į politinį sostinės mito išsipildymą 1939 m. spalį; rūpintasi lietuvių kultūros pozicijų stiprinimu Vilniuje 1940–1944 m., nevengta geopolitinio imperializmo konotacijų svarstant apie miesto ateitį, siekta viešosios erdvės „atlietuvinimo“. Dienoraštininkas, persikėlęs į kelis dešimtmečius mitologizuotą miestą, gerai pažino Vilniaus topografiją bei kultūrinį paveldą. Jis nesijautė ateivis heterotopiškoje teritorijoje, tačiau nepasižymėjo tolerancija vietinių Vilniaus gyventojų atžvilgiu. Mykolaitis-Putinas Vilniuje stengėsi išsaugoti etnocentrinės kultūros atminties įstaigas (Lituanistikos institutą, su lietuviakalbių paveldu susijusius muziejus, archyvus), sureikšmino lietuvių dominuojamus švietimo ir kultūros centrus – reformuotą Vilniaus universitetą, Filharmoniją, Mokslų akademiją, rūpindamasis tautinio ir europinio kultūrinio naratyvo aktualizacija sovietmečiu, balansavo tarp kultūrinės rezistencijos ir prisitaikymo strategijų.

Raktažodžiai: etniškumas, nacionalizmas, miesto mitas, egodokumentika, totalitarizmas.

Received: 2023/07/31. **Accepted:** 2023/10/06.

Copyright © 2023 Manfredas Žvirgždas. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Abstract. One of the key figures of the Lithuanian-speaking intellectual elite, Vincas Mykolaitis-Putinas (1893–1967) formulated the programme of cultural nationalism, and he himself was inspired by the interwar political rhetoric. The “question of Vilnius”, which was instigated by the mobilised patriotic forces, was identified as crucial problem for the existence of the state. In his diaries of the 1938–1945, the writer and academician responded enthusiastically to the fulfilment of the political vision of the “eternal capital” in September of 1939. He cared for the reinforcement of ethnic Lithuanian cultural positions during the struggle of totalitarian regimes in 1940–1944. Some connotations of geopolitical imperialism can be seen in the diary, when the diarist insists on the urgent “re-Lithuanisation” of the public sphere. When in 1940 Mykolaitis-Putinas a well-acknowledged professor of literary studies, finally moved to the city, which has been so clearly visualised in the collective imagination for several decades, he familiarised himself extensively with the topography and cultural heritage of Vilnius. On the one hand, he never felt a stranger in the heterotopic territory; on the other hand, he seldom expressed tolerance towards the native inhabitants of the city. In the newly gained capital, Mykolaitis-Putinas tried to save the ethnocentric institutions of cultural memory (Institute of Lithuanian Studies, museums and archives preserving Lithuanian heritage). He supported the main Lithuanian-dominated cultural and educational institutions, such as the reformed Vilnius University, the Philharmonic, and the Academy of Sciences.

Keywords: ethnicity, nationalism, myth of a city, egodocuments, totalitarianism.

Skirtingos vizijos: tarp heterotopiško palimpsesto ir monoetninės „amžinosios sostinės“

Konservatyvios, agrarines šaknis pabrėžiančios kultūros sauga suinteresuotos tradicijos santykis su urbanistine civilizacija dažnai ambivalentiškas: miestai suvokiami kaip patraukli migracijos kryptis, žadanti sėkmę, išsilavinimą, karjeros galimybes, platesnę auditoriją viešajam veikimui; su miestu neretai siejamos optimistinės progreso, gerovės, galimybių idėjos, tačiau mitinių poteksčių įgyjančiuose istoriografiniuose pasakojimuose nereti ir tragiški motyvai, prakeikimo, nuosmukio, visuotinio ištvirkimo, atsiveriančios ontologinės bedugnės ir dėl to gresiančios dangiškos bausmės simbolika (Toporov 2000: 36). Istorinio mąstymo prielaidas fenomenologiškai apmąstantys teoretikai dabarties perspektyvą prilygina skirtingus atminties sluoksnius atveriančiam miestui, kuriame greta dinamiškų, nuolat kintančių, perstatomų, rekonstruojamų kvartalų esama sustojusio laiko erdvių – užkonservuotų getų, kapinių, paminklų, draudžiamų lankyti

zonų. Dėl savo heterogeniškumo toks dabarties-miesto konceptas laikytinas palimpsestu (Švedas 2020: 104, remiamasi istoriku ir filosofu Eelco Runia). Palimpsesto, persiklojančių kelių simbolinių kolektyvinės atminties laukų, modelis tinka apibūdinti miestus, kurie patyrė staigius politinių sistemų pokyčius – tokie yra Gdanskas, Vroclavas, Ryga, Vilnius (Assmann 2013: 21). Apie miesto erdvės palimpsestiškumą, kai atskiri mikrorajonai pagal reikšmingą atminties krūvį, istorinių vaizdinių tankį, priskiriamą skirtingų etnolingvistinių bendruomenių, gali būti atpažįstami lyg skirtingo chromatinio intensyvumo dėmės termovizoriaus ekrane – įsivaizduojamame žemėlapyje, svarsto vokiečių sociologas Felixas Ackermannas, pripažindamas Vilniui (kaip turbūt ir daugeliui Vidurio Europos miestų) būdingą kalbų ir etninių stereotipų koegzistenciją ir susipynimą (Ackermann 2018: 263–266).

Daugelyje postmodernių refleksijų apie Vilniaus vaizdinių repertuarą miestas iškyla kaip daugiareikšmė semiotinė sistema, heterotopinė ir heteroglosiška, polifoniška idėjų sampyna, „kultūrinių teritorijų mozaika“ (Kvietkauskas 2012: 192). Dar I pasaulinio karo metais Vilniuje kartu su okupacinėmis pajėgomis ir kolonistais lankęsi vokiečių intelektualai įžvelgė jame chaotišką labirintą, „civilizacijos formų hibridiškum[ą]“, estetinę prieštarą, kai harmonija kyla iš nedaros jausmo (idem, 194–195). Vis dėlto greta tolerancijos, nenutrūkstamo idėjų polilogo mieste stiprios atsiribojimo, užsidarymo etniniame gete tendencijos. Labirintiško miesto teritorija išvogta riboženkliai; nacionalizmo mitai kuriami uždaroje miesto bendruomenių elito grupėse, jie remiasi natūraliu mąstymo binarizmu, skirtumo tarp *sava* ir *svetima* radikalizacija, savitumo paieškomis ir atsiribojimo nuo *svetimųjų* poreikiu. Jurijus Lotmanas išplėtojo semiosferos teoriją, pagal kurią kultūros erdvė gali būti aprašyta pasitelkiant binarizmo ir simetrijos dėsnius; „kiekviena kultūra prasideda nuo pasaulio suskaldymo į vidinę („savą“) ir išorinę („jų“) erdves“ (Lotman 2010: 257). Šis vaizduotės erdvių atribojimas neišvengiamai sukuria reikšmių priešpriešas ir generuoja politinius mitus.

Su erdvinės semiotikos, semiosferos teorinėmis sritimis susiliečia literatūrinės topografijos ir geopoetikos tyrimų laukas. Neatsitiktinai lietuvių tautinio atgimimo laikų poezijoje ir beletristikoje gausu vietovardžių, Maironio poezijoje ir Motiejaus Valančiaus prozoje braižomi savųjų etninių teritorijų žemėlapiai su svarbiausiais miestais, kalnais ir upėmis, akcentuojami savos kultūros centrai ir paribiai – šie veiksmai reiškia „simbolinį ideologinį minėtų vietų lituanizavimą, savos mentalinės, geopolitinės teritorijos pasižymėjimą, lituanistinį-verbalinį

jos „padengimą“, postpolonišką ir antirusišką lituanistinį-rašytinį jos „užkariavimą“ (Butkus 2008: 27–28). Geopolitinis naratyvas išsiskiria literatūros ir egodokumentikos tekstuose kaip mitinis pasakojimas apie etnines teritorijas ir istorinę sostinę.

Šiame straipsnyje svarstoma Vilniaus, kaip lietuviakalbės bendruomenės sostinės ir kultūros centro, koncepcija, virtusi nacionalizmo mitu, palikusi pėdsaką reikšmingame XX a. katastrofų laikotarpio egodokumentiniame tekste – Vinco Mykolaičio-Putino 1938–1945 m. dienoraštyje. Vilniaus mito ir santykio su gyvenamąja erdve refleksijos iš dalies paaiškina tos epochos intelektualų moralinius, estetinius ir idėjinius apsisprendimus, leidžia iš naujo permąstyti tolerancijos ir ksenofobijos, nuosaikios integracijos ir radiklios asimiliacijos, pasipriešinimo ir prisitaikymo dilemas ir tragišką dienoraštininko evoliuciją nuo geopolitinius projektus kuriančio istorijos subjekto iki viešojo ir privataus veikimo sferas kategoriškai atskyrusio totalitarinės sistemos tarnautojo – sovietinio inteligento.

Savo valstybės modelį po 1918 m. projektuojančios lietuvių elito grupės palaikė Vilniaus mitą, nes jis sudarė prielaidas plačiausių socialinių sluoksnių mobilizacijai, kai nepriklausomybės kovų aukos, jų heroizmas turėjo tapti argumentu grindžiant Lietuvos teises į ginčytiną miestą. Ne vienas tautiškai susipratęs lietuvių inteligentas persikėlė į Vilnių, istorinių permainų padrąsinti ideologinių bendraminčių būreliai čia planavo steigti valstybę konsoliduojančias struktūras; net ir Vasario 16-osios aktas pabrėžtinai skelbtas Vilniuje. Politinis elitas sutapatino Vilniaus priklausomybės ir pačios valstybės egzistavimo klausimus (Mačiulis, Staliūnas 2015: 127).

Per dvidešimt tarpukario tautinės mobilizacijos metų įsitvirtino kultūrinės integracijos koncepcija, kad Lietuvos valstybė turi siekti monoetniško idealo, asimiliuoti mažumas, atsiriboti nuo bendros su Lenkija praeities (Venclova 2016: 244–245). Po 1918 m. Vilnius iš imperinio paribio miesto iškart tapo ideologinių kovų centru ir siekiamu trofėjumi, o tai kėlė nuostabą net Lietuvos simpatikams. Tarkim, danų etnografas Age Benedictsenas savo respubliką po I pasaulinio karo projektuojantiems lietuviams siūlė kurti visai naują sostinę – „modernų, bet tautiškai patvarų miestą“ (Briedis 2015: 227). Lenkų historiografijoje Vilniaus – lenkų pavergto ir priespaudą kenčiančio lietuviško miesto – naratyvas apibrėžiamas kaip integrali lietuviško nacionalizmo ideologijos dalis (Buchowski 2012: 275). Lenkai lietuvių pretenzijas vertino pašaipiai; tarpukariu

intelektualiai subrendęs vilnietis, kurio vardu prabilo net toks tolerantiškas žmogus kaip Czesławas Miłoszas, lietuvišką Vilniaus ilgesį laikė „pačių lietuvių sau įsivaryta rakštimi, savotišku proto padariniu, su tikrove neturintčiu nieko bendra“ (Miłosz 1995: 258). Lietuvių kultūrinis elitas ne tik naudojo Vilniaus – istorinės sostinės – mitą politinėse derybose, bet ir perkėlė jį į kasdienę publicistiką bei literatūrinę beletristiką.

Staigus politinės valdžios pokytis Vilniuje 1939 m. rudenį buvo Molotovo–Ribbentropo paktą ir Vokietijos bei SSRS invazijos į Lenkiją pasekmė, tačiau Lietuvoje šis įvykis bent iš pradžių laikytas istorinės skriaudos atitaisymu. Lietuvos valstybė naujai įgytoje teritorijoje siekė įgyvendinti išskirtinai lietuvišką valdymo planą, nors turėjo labai mažai žinių apie tikrąsias krašto nuotaikas, dinamiškai kintančią demografinę sudėtį. Į apie 210 tūkst. gyventojų prieškarui turėjusį miestą, kuriame etniniai lietuviai tuomet sudarė nereikšmingą mažumą (1–3 proc.), pirmosiomis karo dienomis plūstelėjo pabėgėlių iš fronto siaubiamos Lenkijos banga – lenkų pogrindžio duomenimis, Vilniaus krašte jų susitelkė apie 40 tūkst. (Stravinskienė 2023: 89); Lietuvos Raudonasis Kryžius oficialiai užregistravo apie 20 tūkst. vadinamųjų „atbėgėlių“ iš Lenkijos (Laurinavičius 2015: 529). Nuo 1939 m. rudens lietuvių Vilniuje laipsniškai daugėjo dėl valstybės tarnautojų, karinių dalinių, aukštųjų ir specialiųjų vidurinių mokyklų perkėlimo į naujai kuriamą sostinę:

1940 m. viduryje Vilniuje buvo 12–13 tūkstančių atvykusių lietuvių, jie prisidėjo prie senbuvusių lietuvių vilniečių (5–6 tūkst.), karo pabėgėlių lietuvių (apie 4 tūkst.) ir susidarė maždaug 20–25 tūkstančių bendruomenė (Stravinskienė 2023: 93).

1942 m. pavasarį vokiečių administracijos surengto gyventojų surašymo duomenimis, lietuvių Vilniuje padaugėjo iki 29 480 (20,5 proc. viso gyventojų skaičiaus), tačiau šią statistiką reikia vertinti rezervuotai dėl to, kad nacių okupacijos laikotarpiu miestiečiai rinkosi politiškai „saugesnę“ etninę identifikaciją (idem, 80). Nuo 1939 m. lietuviai Vilniuje ėmė vis aktyviau dominuoti kultūros lauke (mokyklose, teatre, spaudoje) ir ši tendencija nenutrūko nei sovietų, nei nacių okupacijos metais (Kubilius 1999: 8).

Lietuvius nustebino pirmosiomis dienomis po „išvadavimo“ (po 1939 m. spalio 28 d., jau įvedus pirmuosius Lietuvos kariuomenės dalinius) kilęs chaosas, neramumai, kai nuo pogromų turėjo saugoti į gatves išvažiavę sovietų tan-

kai: mat lietuviai „ėjo į Vilnių tikėdamiesi rasti Lenkijos valstybės žlugimo moraliskai palaužtą ir ūkiškai bejęgę visuomenę, pasiruošusią priimti jų nešamą civilizuotą globą“, o rado pralaimėjimo nepripažįstančius ir lenkišką patriotizmą tebepuoselejančius vietinius gyventojus (Laurinavičius 2015: 533). Lietuvių propaguotas Vilniaus, kaip monoetninio, homogeniško vertės objekto, mitas aižėjo ir 1940 m. vėlyvą pavasarį, kai prasidėjo organizuotas ekskursijų iš visos Lietuvos vajas, ir „daugelis keliautojų užgniaužę kvapą laukė svarbiausio lietuviškos piligrimystės įvykio – galimybės susipažinti su atgautąja Lietuvos Atlantida, Meka ir Amžinuojų miestu viename“ (Černiauskas 2021: 85). Vilnius laikytas atvykstamojo turizmo centru, kur kultūros atmintis, architektūros paminklai ir unikalus landšaftas pasitarnavo pratęsiant miesto mitologizacijos, idealizacijos procesą. Net aptariant miesto architektūrą įtikinėta, kaip svarbu suvokti Vilniaus sielą, *genius loci*: pasak meno istoriko Mikalojaus Vorobjovo, „turime pirmiausia išmokti sąmoningai regėti jo kūną, jo išorinį apvalkalą, turime įsiklausyti į harmoniją plastinių vaizdų, kuriais jis byloja į mūsų širdis“ (Vorobjovas 1997: 7). Vis dėlto lietuviai šiame mieste vis dar jautėsi kaip svečiai, smalsūs turistai, valdžios atsiųsti valdininkai ar kariai, pretenduojantys tapti krašto šeimininkais, neretai represyviomis priemonėmis įrodinėjantys savo pranašumą.

Tautinio antagonizmo įkaitas: mito ir tikrovės susidūrimas poeto refleksijose

Lietuvių inteligentijos elito atstovas Vincas Mykolaitis-Putinas perėmė tarpukario politinio elito retoriką ir plačiai išpopuliarintą nacionalistinį Vilniaus mitą – miestas jam nebuvo vien konkreti geografinė vietovė, bet svetimųjų apgaule atimtas vertės objektas, kurio verta siekti sutelktomis visos tautos pastangomis, nugalint galingiausius priešus, nepaisant diplomatinių kompromisų. 1939 m. spalį, pasiekus patikimoms žinioms apie tai, kad miestas bus perduotas Lietuvai, Mykolaičiui-Putinui atrodė, jog staiga stebuklingai išsipildė pažadėtojo miesto vizija. Poetas virto geopolitiku, kuris su žemėlapiu rankose nagrinėjo, kokios teritorijos nuo šiol bus „lietuviškos“, apgailestavo, kad Lietuva gavo per mažai etniškai homogeniškų gyvenviečių. Vilniaus užėmimas traktuotas kaip naudinga kombinacija su sovietais; miesto mitas pakurstė entuziazmą, leido pasijusti, kad gyvenama herojiškais laikais, kai būtini vienaprasmiai apsisprendimai: „ši kartą

Vilniaus Lietuva neatiduos ir nepraras. Jei žūsime, tai žūsime kartu“ (Mykolaitis-Putinas 2022: 82, 1939 10 29¹). Pirmais sovietinės okupacijos metais džiaugtasi galutinėmis Lietuvos SSR sienomis su Gudijos SSR – teritoriniai laimėjimai kompensavo visus nepatogumus: „Vis tiek su kuo kokioj sąjungoj mes būtume, bet lietuviškas žemes turime surinkti ir išsaugoti!“ (158, 1940 11 17). Nerimauta, kad Vakarų valstybės neskuba legitimizuoti šio politinio pokyčio, todėl sunku planuoti kultūros institucijų veiklą naujai įgytoje sostinėje. Režimams keičiantis, jau vokiečių, neatsirado didesnio užtikrintumo, kad Vilniaus klausimas visiems laikams išspręstas lietuviams palankia linkme, o potenciali miesto netektis laikyta egzistencine grėsme: „Netekti Vilniaus būtų didelė nelaimė. Tada jau tikrai tektų patikėti, kad likimas žiauriai mus persekioja ir kad ties šiuo miestu kybo kažkokia fatališka nepalaima“ (272, 1942 05 31). Pasakojimas apie istorinę lietuvių tautos sostinę neatrodė galutinai baigtas teisingumo triumfas, pasiektas *status quo* galiojo tik esamuju teroro ir užkariavimų laiku, priklausė nuo istorijos lėmėjų, prie kurių neišvengiamai teko šlietis, jiems nusilenkti, kolaboruoti.

Reikšmingas faktorius Mykolaičiui-Putinui – stipresniojo teisė, kai karo sąlygomis plečiama gyvenamoji erdvė ignoruojant vietos gyventojų savimonę, laikant juos tik inertiška medžiaga, iš kurios turi būti „lipdomas“ lietuviakalbio Vilniaus projektas: vietiniai turėsia paklusti utopiją kuriančio elito diktatui. Mykolaitis-Putinas skeptiškai vertino net pačius lietuvius, dėl polinkio į prisitaikymą vadino „mulkių tauta“ (64, 1938 04 05). O atsigręžus į Vilniaus gyventojų daugumą (kol kas dar tik iš geopolitiko pozicijos, mieste neapsilankius), dienoraštininką apėmė panieka ir kartu baimė, lyg susidūrus su anonimišku, sparčiai besiplečiančiu chaosu, o ne su gyvais žmonėmis: „Kur mes padėsime tą visą svetimą, nedraugingą ir nedisciplinotą minią?“ (78, 1939 10 16).

Poetas neslėpė, kad jo reflektuotas Vilniaus mitas – totalitarinės prigimties, tegul ir ne toks radikalus, dehumanizuojantis oponentus kaip komunistinė ir nacistinė utopijos. Netrukus atgautoje sostinėje literatūros tyrėjas tapo akademinio pasaulio administratoriumi, užėmė galios poziciją, buvo vienas iš tų, kurie atsakingi už staigų universiteto „atlietuvinimą“, senosios profesūros šalinimą iš pareigų. Nuo 1940 m. vasario Mykolaitis-Putinas ėjo į Vilniaus universiteto rūmus perkelti Humanitarinių mokslų fakulteto dekanı pareigas ir tapo idėji-

1 Toliau cituojant iš šio leidinio skliaustuose nurodomi puslapiai ir data.

nio lūžio liudininku; 1941 m. pavasarį jis buvo paskirtas Literatūros instituto direktoriumi, 1941 m. rugsėjį tapo Lietuvos Meno tarybos Literatūros sekcijos (kuri vokiečių pakeitė Lietuvių rašytojų draugijos valdybą) pirmininku, nuo 1942 m. vasario vadovavo Mokslų akademijai kaip vicepirmininkas, nes vokiečių administracija nepatvirtino pirmininku išrinkto Vlodo Jurgučio. Išliko vadovaujamoje pozicijoje keičiantis santvarkoms, nes mokėjo prisiderinti, savo utopinę viziją pritaikyti prie dominuojančios konjunktūros.

Dar 1939 12 16 d. dienoraštyje Mykolaitis-Putinas su pasitenkinimu įrašė: „Vakar pabaigė savo amžių Vilniaus lenkų universitetas ir šiandien jo turtą perima Švietimo ministerija, faktinai mūsų universiteto profesūra“ (97, 1939 12 16). Introvertiškos prigimties poetas atsiskleidė kaip lankstus ir veiklus vadovas, susirūpinęs pirmiausia lietuvių mažumos ugdymo ir kultūros interesais. Stepono Batoro universitetas vertintas kaip „lenkinimo lizdas“; piktintasi lenkų paliktais staiga nuvertėjusiais suvenyrais, visur kabėjusiais Józefo Piłsudskio portretais; lenkų inteligentija, puoselėjusi viltis dėl akademinės tradicijos tęstinumo, vadinta „pamišėliais“ (84, 19 11 02); jokia alternatyvių Vilniaus mito interpretaciją leidžianti akademinė autonomija nenumatyta, nes ji kurstyto politinio separatizmo nuotaikas, o iš laikinųjų krašto administratorių reikalauta griežčiau elgtis su lenkais, nes juk „[s]upartizanins jie mums Vilnių!“ (87, 1939 11 12). „Pamišėlio-lenko“ retorinė figūra atsekama iš prieškarinio propagandinės spaudos, kur lenkiškumas buvo laikytas radikaliomis priemonėmis gydytina „liga“ (Buchowski 2012: 283). Universitetas konfrontuojančių tautinių mitų naratyvuose buvo pristatomas kaip svarbus politinių idėjų sklaidos židinys. Savo ruožtu nacionalistinės, politiškai angažuotos pozicijos 1919–1939 m. laikėsi lenkakalbė universiteto administracija, ribojusi Lenkijos tautinių mažumų studentų teises; po 1939 m. rudens prasidėjęs naujas akademinio gyvenimo etapas irgi nežadėjo heteroglosijos ir tolerancijos kitaminčiams.

Vis dėlto Mykolaitis-Putinas norėjo pademonstruoti nesąs fanatiškas utopistas – aštrėjant bendruomenių polemikoms jis buvo vertinamas arbitras, etninių mažumų atstovai į jį kreipdavosi tikėdamiesi užtarimo (ne visada sėkmingai). Kartu su fakulteto atstovais jis džiaugėsi gražiai sutvarkytu žydų institutu, kuris galėtų būti pavyzdys lietuviams (137, 1940 05 08). Rasų kapinėse lankė ne vien lietuvių tautinio sąmoningumo ugdytojų kapus, bet ir didžiausio ideologinio priešininko Piłsudskio širdies kapą. Nuvyko į *Naujosios Romuvos* redakcijos surengtą pobūvį, kuriame prasilenkė su nuosaikių pažiūrų lenkų intelektualais,

tarp jų ir jaunu poetu Miłoszu. Mykolaitis-Putinas tąkart stebėjosi, kam išvis tie lenkai čia pakviesti: „Su jais vis tiek nesusiprasime ir bendros kalbos nerasime“ (133, 1940 04 03). Nepalankiai atsiliepė į garsaus lenkų kalbininko, nusipelnusio ir lituanistikai, Jano Michała Rozwadowskio sūnaus, karo pabėgėlio, prašymą surasti jam Lietuvoje darbą. Sąmonėje ryški kone biologiniais argumentais sustiprinta *sava/svetima* skirtis, nepaliekanti galimybių empatijai ir solidarumui: „Gaila vyruko, bet negi galime mes ‚vesti‘ lenkus Lietuvoje, nors ir atsirastų kokio darbo? Pakanka jau saviškių“ (108, 1940 01 21). Demonstruodamas griežtą laikyseną, profesorius nesiruošė teikti protekcijų net pusbroliui, atsiuntusiam pagalbos prašymą iš nacių okupuotos Lenkijos. Pasvarstęs apie sūnėną, kurį būtų galėjęs priimti į universitetą studijuoti, išreiškė abejonę: „Bet vėl, ar jis duosis atversti į lietuviškumą?“ (96, 1939 12 11). Nacionalizmo mitai veikė lyg religijos simuliakrai ir reikalavo pasaulėžiūros perkeitimo, besąlygiško atsidavimo, nesvyruojančios ištikimybės.

Šoviniškai, fanatikais dažniausiai vadinti kiti, ne savieji. Lenkakalbė rezistencija Vilniuje atrodė grėsminga ir sunkiai kontroliuojama. Kai Mykolaitis-Putinas pajuto, kad vis aktyviau į viešąją erdvę veržiasi lenkų pagrindinės grupės, ieškojo atramos okupantų stovykloje, netgi reiškė propagandos klišėmis dvelkiantį pasitikėjimą „Stalino išmintim ir teisinga Partijos politika“ (170, 1941 02 08); vėliau tikėjosi, kad lenkų savivalę sutramdys vokiečių valdininkai. Vis dėlto ir iš priešininkų galima pasimokyti patriotizmo ir kultūrinio aktyvizmo – tuo Mykolaitis-Putinas įsitikino skaitydamas legendinio Vilniaus fotografo Jano Bułhako monografiją apie dailininką Ferdynandą Ruszczycę. Tai bene vienintelė dienoraščio vieta, kur suteikiamas balsas alternatyviai politinei vizijai, kurios centre – taip pat Vilniaus istorinis naratyvas:

Skaitydamas šią knygą net tarsi geriau suprantu lenkų pretenzijas į Vilnių. Ne tik tolimos, bet ir artimos praeities didelių žmonių dvasia pinasi su šio miesto likimu. A, kad tokių žmonių ir mes daugiau turėtume arba kad bent jų netrukus sulauktume. Kova dėl Vilniaus būtų sėkmingesnė (216, 1941 10 06).

Ironiška, kad lenkiškojo patriotinio sąjūdžio patirtimi norima pasinaudoti kovojant su jo paveldėtojais. Ruszczyco nacionalizmas Mykolaičiui-Putinui tebuvo istorinis pavyzdys, atsietas nuo konkreto konteksto, svarbus pirmiausia dėl emocinės įtaigos, romantizuoto kūrybinio genijaus ryšio su miesto dvasia, *genius loci*.

Lenkų ir lietuvių trintis Vilniuje sustiprėjo nacių okupacijos metais, vokiečiams sąmoningai užsiimant tautinių bendrijų kiršinimu. Lenko, kaip nepalenkiamo priešo, įvaizdis buvo stiprinamas, kai susidurta su netikėtais teroro išpuoliais. Po sovietų aviacijos antskrydžių 1942 m. pavasarį ieškota atsakymo į klausimą, kodėl labiausiai nukentėjo lietuvių kultūros forpostai, ir atsakymas tarsis savaime piršosi sekant po miestą sklandžiusius gandus – esą „kas kitas galėtų taip gerai Vilniuje orientuotis, kaip patys lenkai“ (262, 1942 03 24). Objektivumo dėlei pateikti ir karybos žinovų argumentai, kad antskrydžių aukos buvusios atsitiktinės, apgailėstauta dėl stiprėjančio tautinio antagonizmo, kuriuo pasinaudosianti okupacinė administracija: „Šitie kivirčiai neduos mums nieko gera“ (263, 1942 03 25).

Mykolaičio-Putino dienoraštyje daug dėmesio skirta gatvėje nugirstoms atsitiktinėms replikoms, gandams, pranašiškomis prognozėms, anoniminėms nuomonėms, dažnai be komentarų atpasakojama priešiškomą oponentams kurstanti oficialioji propaganda. Skirtingu metu į dienoraštį tarp autentiškų refleksijų „įaudžiamos“ Stalino ir Goebbelso citatos. Nuo artėjančio fronto baisumų pasitraukus į provinciją, atpasakojami absurdiški gandai, sklandantys tarp neišsilavinusios liaudies ir kompensuojantys realios informacijos trūkumą (pvz., apie tai, kad „Kaune ir Vilniuje ant visų stogų jau plevėsuoja vėliavos: atvažiuoja Amerikos ir Anglijos misijos ir viskas tuoj pasibaigs“, 385, 1944 09 25). Taip buvo kuriami ir tiražuojami nauji mitiniai naratyvai, turėję mobilizuoti kolektyvinę sąmonę, motyvuoti rezistenciją.

Mykolaitis-Putinas dienoraštyje neretais atvejais sąmoningai tapatinosi su dominuojančiu, mąstymo gaires nustatančiu diskursu. Pašiepdamas sklandančius gandus ir mąstymo stereotipus, jis nuolat remdavosi valdžios autoritetu, atidžiai sekė, ką rašė propagandinė spauda, neišvengiamai pats su ja bendradarbiavo. Kaip apibendrinio sovietmečio kasdienybės kultūrą tiriantis Valdemaras Klumbys,

[i]nteligentai yra be galo lengvai paveikiami viešojoje erdvėje vyraujančios nuomonės ir propagandos. Jacques'as Ellulis manė, kad intelektualai yra bene lengviausiai paveikiami iš visų socialinių grupių, nes naudoja labai daug nepatikrintos informacijos iš antrų rankų, jaučia privalantys turėti nuomonę visais svarbiausiais dabarties klausimais, todėl lengvai pasiduoda propagandos siūlomoms nuomonėms ir mano turintys kompetencijų apie viską spręsti patys (Klumbys 2023: 144).

Mykolaičio-Putino dienoraštyje esama skausmingo atvirumo momentų, kai peikiamas pačių lietuvių skandalingas elgesys, pakenkęs „aukštesnės kultūros nešėjų“ savivaizdžiui. 1940 m. pavasarį, Lietuvos respublikai skaičiuojant paskutines dienas, kilus įtampai tarp atvykusio studijuoti provincijos jaunimo ir vietinių lenkakalbių, naujai išrinktas Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas viešu pareiškimu pasmerkė studentų išpuolį lenkakalbių pamėgtame „Liutnės“ teatre, stebėjosi, koks provincialus, nekultūringas jaunimas šlaistosi Vilniaus gatvėse: „[i]š viso mūsų studentai Vilniuje pasirodo kartais kaip kaimo bernai, kuriems geriau tiktų ne špagos, ne auksu siuvinėtos kepuraitės, bet botagas, kuolas ar sulamdyta kaliausė“ (136, 1940 05 06).

Po lenkų nužudyto lietuvio policininko laidotuvių kilo stichiški pogromai, ir Mykolaitis-Putinas apgailestavo dėl „įpatriotintos“ minios siautėjimo: „šitokiais metodais mes Vilniaus neatlietuvinisim“ (139, 1940 05 15). Vis dėlto atsakomybės dalis tenka ir kurstančioms jėgoms, kurios trukdo entuziastingam lietuvių elitui, kompromituoja tautinį aktyvizmą ir skatina poetą šauktis autoritarinio režimo represijų: „Kažkokia juoda ranka diriguoja tais visais smurtininkais. Čia reikia griežtos, bet teisingos valdžios rankos, kuri gintų visų teises ir niekam neleistų sauvaliauti“ (139, 1940 05 15).

Atlietuvinimas – Vilniaus mito sudėtinė dalis, nacionalistinis civilizavimo procesas, kuris, nors ir reikalingas kryptingos valdžios paramos, vis dėlto Mykolaičio-Putino sąmonėje nederėjo su stichišku brutalumu. Skaudžiausia poetui regėti savųjų piktadarybes, pvz., patirti, kad vokiečiams pavaldžios Vietinės rinktinės kariai (vadinamieji „plechavičiukai“) 1944 m. pavasarį be jokio preteksto smurtauja prieš lenkiškai kalbančius vilniečius: „Tautų santykiuose nieko nėra blogesnio kaip nekultūringo žmogaus zoologinis šovinizmas. Mes patys daug nuo kitų kentėjome, bet jau sugebame ir patys kitus niokoti“ (326, 1944 04 16). Intelektualas jautė moralinę atsakomybę už savuosius, nepateisinančius jiems tekusio reputacinio kredito (paliudyta, kad Vietinės rinktinės karių Vilniaus lietuviai seniai laukė kaip savosios ginkluotos jėgos). Savųjų karių daliniai žadino pasitikėjimą ir susižavėjimą ar bent gailėstį, gaivino giliai į kolektyvinę sąmonę išstumtą mitą apie utopinę „amžinąją sostinę“ – saugų bendraminčių ginamą anklavą tarp okupuotų teritorijų.

Vilniuje stengtasi įžiūrėti net ir menkiausius tautinę savimonę konsoliduojančius ženklus, pratęsti valstybingumą primenančius ritualus, dalyvauti simbolinėse ceremonijose, nesiveržiant į pirmąsias eiles. Mykolaitis-Putinas džiau-

gėsi Gedimino kalne iškelta tautine trispalve greta vokiškos vėliavos. Vaikščiojo į lietuviškas pamaldas, ypač į iškilmes Katedroje „tautos šventės“ – Vasario 16-osios – proga, žavėjosi jų masiškumu. Stabtelėjo gatvėje pažiūrėti karinio parado, nes juk žygiuoja *savieji* – tegul ir apvilkti okupacinės kariuomenės uniformomis. 1941 m. rudenį poetas emociškai išgyveno stebėdamas aikštėje išrikiuotą Lietuviškąjį [policijos] batalioną, siunčiamą neva į Liubliną „unijos paminklo saugoti“ (jis negalėjo žinoti, kad batalionas bus įtrauktas į genocido veiksmus, papildys išorinę Maidaneko koncentracijos stovyklos apsaugą). „Momentais graudu darėsi žiūrint į tą rinktinį Lietuvos jaunimą, kuris ar grįš kada savo tautai, o jei grįš, tai koks?“ (224, 1941 11 04). Nujaučiama, kad ciniška karo tikrovė greitai suterš idealistų puoselėtus tautinius mitus, kurie taps karo kurstymo ir genocido nusikaltimų įkalčiaus.

Rūpestis dėl lietuviakalbės kultūros gyvastingumo

Lenkiškos kultūros suvenyrais besipiktinusiame Mykolaičiui-Putinui tuo pat metu itin rūpėjo lituanistinės kultūrinės veiklos tęstinumas, šios kultūros *suvenyrai* ir jų aktualizacija, todėl vokiečiųmečiu stengėsi išsaugoti kultūrinės atminties įstaigas (Lituanistikos institutą, muziejus, archyvus). Kita vertus, tapęs Lituanistikos instituto vadovu, aiškiai suvokė priklausęs postromantinei epochai, jam labiau už kultūros archeologiją ir relikvijų saugą rūpėjo kūrybos aktualumas, gebėjimas nepalankiausiomis sąlygomis atsinaujinti, kreiptis į jaunimą, įkvėpti naujus sąjūdžius ir sroves, todėl palaikė studentų domėjimąsi iš Vakarų Europos pasiekusiu egzistencialistiniu modernizmu.

Lietuvių literatūros institute saugomi skurdūs Basanavičiaus asmeniniai daiktai, sulopyti drabužiai ar patalynės likučiai jam tebuvo sentimentų nekeltantis balastas, „palaikai“ (223, 1941 10 31). Mykolaitis-Putinas kvestionavo per tekinį Basanavičiaus idealizavimą, siekė integruoti Lietuvių mokslo draugijos paveldą savajame institute, nors suvokė, kad Vileišių namai išlaikė lituanistinio centro, kultūros šventvietės statusą būtent šio tautinio atgimimo laikų patriarcho charizmos dėka. Basanavičiaus palikimo, saugomo šiuose rūmuose, argumentas iškilo net ginčiuose su vokiečių įgaliotiniu, pasišovusiu iškraustyti lietuvių intelektualines institucijas iš užimamų patalpų (309, 1943 03 24). Basanavičiui Mykolaitis-Putinas priskyrė „reikšming[o] ir brang[aus] simboli[o]“ vaidmenį,

kultūros kanono atraminės figūros statusą – šiuo klausimu jis polemizavo su skeptišku pozityvistu Vincu Krėve-Mickevičiumi (306–307, 1943 02 17).

Vilniaus mitas nebūsiąs gyvas, jei nebus nukreiptas į kuo platesnę auditoriją. Atlietuvinimo darbe svarbus masiškumo aspektas. Vilniuje poetas pareigingai lankė Filharmonijos koncertus, nors kartais kritikuodavo pernelyg modernią muziką. Dažnai su pasitenkinimu pažymėdavo, kad į koncertus susirenka pilna salė lietuvių, lygino Vytauto Marijošiaus, Konrado Kavecko, Balio Dvariono dirigavimo manierą; šie koncertai ir lietuvių rašytojų skaitymai dėl mobilizacinės vertės lyginti su carinės spaudos laikais vykusiais „lietuviškaisiais vakarais“ – tai tautinės kultūros manifestacijos. Sykį poetas užsuko pasižiūrėti Užgavėnių šventės Vilniaus lietuviškoje gimnazijoje, kur akis badė skurdi moksleivių apranga, neinteligentiški veidai. Vis dėlto Mykolaičiui-Putinui buvo „[s]varbiausia, kad jų daug, o tegu būna dar daugiau“ (245, 1942 02 17).

Kartais gali atrodyti, kad poetas ignoravo socialinius kontrastus ar užsimerkė prieš faktą, kad lietuviakalbiai mieste aptariamuoju laikotarpiu tebuvo mažuma, neatlikusi pastebimo ekonominio vaidmens. Vis dėlto jis gebėjo atsižvelgti į pragmatinius argumentus ir jo geopolitinė vizija rėmėsi demografinėmis prielaidomis. Pats Vilnius galįs *aplietuėti* tik tuo atveju, „jei taptų dideliu pramonės miestu ir augtų lietuvių tautos prieaugliu“, kol pasiektų pusės milijono gyventojų ribą (172, 1941 02 15). Tautinės egzistencijos klausimas buvo traktuojamas kaip darvinistinė kova už būvį, kur laimi stipriausias, tas, kurio pajėgos gausesnės ir nuolat besidauginančios.

Mykolaitis-Putinas skatino gabesnių studentų humanitarų, būsimųjų poetų žemininkų kūrybines aspiracijas. Jis nustebeš klausėsi Vytauto Mačernio *Vizijų*, kurios veikiausiai atliepė tuo laikotarpiu ryškėjusį jo paties polinkį į refleksyvų neoklasicizmą; tarsi prisimindamas filomatų tradicijas, ragino jaunuosius Vilniuje sudaryti literatūrinį sąjūdį (234, 1941 12 05) ir sukritikavo Mamerto Indriliūno parengtą kartos deklaraciją kaip pernelyg teisingą, visiems tinkamą (300, 1942 11 22). Modernistinio avangardo provokacijomis nesižavėjęs poetas vis dėlto ilgėjosi drąsesnio manifesto, besipriešinančio kultūrinei inercijai. Indriliūnas Mykolaitį-Putiną laikė savosios kartos sąjungininku, lietuvių intelektualinės ir individualistinės lyrikos pradininku, žemės ir žemišku poetu, linkusiu į panteistinę pasaulėžiūrą (Indriliūnas 2019: 67). Profesorius pasitikėjo studentais teroro sąlygomis, kai atrodė, jog niekas nepatikimas: juk išrinktųjų grupė turėsianti tęsti ir transformuoti kultūrinio Vilniaus mito naratyvą. Žemininkų kartos atstovė

Vanda Zaborskaitė Vilniaus universiteto kultūrinę atmosferą apibūdino kaip grynai lietuvišką, neišėinančią už savo etninių ribų – mat lietuviakalbiai studentai auditorijose užėmė privilegijuotą poziciją, vokiečiųmečiu čia buvo akcentuojamos vakarietiškos vertybės, visaip stengtasi atsiriboti nuo barbariškų rytų (Zaborskaitė 1999: 13). Tokią kultūrinės orientacijos kryptį propagavo ir pats Mykolaitis-Putinas, kuris pirmininkavo Vilniaus kultūros darbuotojų susirinkimui, 1943 m. lapkričio 28 d. priėmusiam rezoliuciją, jog Vilnius esąs „paskutinis Vakarų Europos dvasinės atramos punktas prieš barbarišką Maskvą“ (Kubilius 2001: 134).

Sunkiai apeinama kontroversija, kad Mykolaičio-Putino dienoraštyje visiškai nutylėtas žydų likimas, nors poetas, mėgęs pasivaikščioti po senamiestį, negalėjo nežinoti apie visai čia pat veikiančią getą. Prabilus nepatogiomis temomis, atmintis tapo selektyvi: „Putino vienalaikė tylą apie žydų žudynes – turbūt iškalbingesnė už bet kokią kitą mielų Lietuvos žmonių abejingumo persekiojiesiems tėvynainiams formą, nes ypač ryškiai parodo, netgi įrodo, kaip žydų galėjo būti it nebuve: jų nepastebint, apie juos nekalbant, kur jau ten kaip nors pasigendant“ (Šepetytys 2022: 269). Žydams neatsirado vietos poeto puoselėtoje Vilniaus mitologijoje, jie net nelaikomi priešininkais ar konkurentais ginče dėl miesto, kaip lenkai. Vis dėlto poetas bjaurėjosi stichišku, latentiniu antisemitizmu, rėmė žydų studentų pastangas formuluoti kūrybinę mintį lietuviškai. Pirmaisiais sovietmečio metais neminėdamas pavardės išskyrė literatūrinio seminaro lankytoją, avangardinės stilistikos žydų poetą. Tuomet atrodė, kad brandi literatūrinė tradicija ilgainiui integruoja skirtingas etnines patirtis: „Netrukus, be abejo, sulauksime savo literatūroje ir žydų, kaip jų turi kiekviena kita literatūra. Nuogaštai dėl to nereikia“ (165, 1941 01 10). Vis dėlto susidūręs su Holokausto faktu jautėsi bejėgis, nesuformulavo adekvataus komentaro. Turbūt didelę įtaką darė ir tai, kad miestų tautinės bendruomenės tarpusavyje nedaug bendravo, trūko abipusės kultūrinės integracijos pastangų – Vilniaus žydai atvykėliams lietuviams atrodė dar svetimesni nei savąją tautinę utopiją puoselėjantys lenkakalbiai. „Paralelinio koegzistavimo“ sąlygomis buvo ignoruojamos bendruomenės, kurios egzistavo greta, kaimynystėje, neperžengta etnokonfesinio uždarumo riba (Nikžentaitis 2013: 218)

Dienoraštininkas gerai pažino Vilniaus topografiją, išvaikščiojo ne tik kultūros ženklų pilną senamiestį, bet ir tuo metu dar nesukultūrintus priemiesčius. Jam nereikėjo daug pastangų „prisijaukinti“ miestą. Tapo Vilniaus patriotu, atsisakė keltis dėstytojauti į Kauną, nes „negrąžu pamesti Vilnių, kurį, be to,

labai pamėgau“ (225, 1941 11 12); 1944 m. vasarą, net ir nujausdamas artėjantį frontą, nespėjo išsigabenti iš savo buto vertingų rankraščių, nes „negražu bėgti iš Vilniaus su visa manta“ (341, 1944 05 27). Po miestą dažniausiai vaikštinėjo sutemų valandomis (net komendanto valandomis), ieškodamas tinkamiausios žvilgsniui perspektyvos. Tai mylintis, susižavėjęs, entuziastingas žvilgsnis, apimantis kultūriškai vertingas panoramas, žvilgsnis, kuris ir aplinkinius kviečia įsižiūrėti; susidūrus su abejingais, niekinančiais, nusivylusiais kolegų žvilgsniais kyla pasipiktinimas, kad ne visus įtikina Vilniaus mitas: „Ir dar esama žmonių, kuriems Vilnius nepatinka, kurie pasiilgsta ‚moderniško‘ Kauno su jo tiesiomis, plačiomis gatvėmis, su jo ‚patogumais‘, vadinasi, farforiniais klozetais!“ (287, 1942 09 21). Modernybė, pažangūs patogumai Mykolaičio-Putino savivokoje yra tradicijos, romantizuotų saugotinių suvenyrų priešybė; jo konstruojamas Vilniaus mitas antimodernistinis.

1944 m. rudenį rašytojas apsisprendė grįžti į Vilnių ir legalizuoti savo egzistenciją LSSR sostinėje, nes atrodė, kad svetimųjų užimtame mieste svarbus yra kiekvienas lietuvis. Kartu žinojo, kad bet koks legalus gyvenimas sostinėje jam reišktų kompromisus, priverstinį kolaboravimą, priklausomybę nuo režimo malonės. Sovietinėje griežtai reglamentuotoje tikrovėje stengėsi išvelgti patriotinių ritualų tęstinumą, nekreipė dėmesio į tai, kad tautiniai sentimentai pasitelkiami įteisinant esamą režimą, konstruojant hibridinės (nacionalinės savo forma ir socialistinės turiniu) kultūros modelį. Atrodė reikšminga, kad, po karo vėl atidarant „Vilniaus valstybinį universitetą“, „studentų choras, be sąjunginio tarybinio, pagiedojęs ir tautinį lietuvių himną“ (394, 1944 11 09).

Vėliau poetas sovietinio režimo buvo naudojamas kaip jaukas, siekiant pritraukti į Vakarus emigravusius inteligentus – manipuliudamas jo autoritetu, sovietinis režimas projektavo savo mitą apie „tarybinę demokratiją“ (Kubilius 1992: 388). Poetą valdžia skatino rašyti laiškus netgi artimiausiems giminaičiams, kviesti juos grįžti iš emigracijos. Pvz., 1947 m. laiške seseriai Magdalenai Mykolaitytei jis aiškino: „Gyvenimo mes nepasuksime. Jis eina ir eis stumiamas didesnių jėgų. O mūsų pareiga – būti savo žemėje ir savo tautoje ir dirbti tai, ko reikalauja gyvenamasai momentas“ (Mykolaitis-Putinas 1969: 705). Poetas šiuo laišku atsiskleidė nebe kaip istoriją kuriantis, geopolitinėmis vizijomis užsiėmęs savarankiškas subjektas, o kaip savo valią stipresniems lėmėjams delegavęs, „didesnių jėgų“ veikiamas intelektualinio cecho sraigtelis. Ilgą laiką jam atrodė, kad įmanomas konsensusas tarp kūrėjo ir režimo, kad rūpestis tautos likimu lengvai

telpa sovietinėje propagandinėje rūpesčio liaudies gerove formulėje. Stalinizmo laikotarpiu poeto propaguotas Vilniaus mitas atsitraukė į mąstymo periferiją, vietoj urbanistinės civilizacijos buvo sureikšmintos agrarinės tautos šaknys. Sovietmečiu skelbtuose Mykolaičio-Putino literatūros istorijos veikaluose tapo svarbu pabrėžti, kad visi pažangieji rašytojai kilę iš valstiečių, o etnokultūriškai suvokiama lietuvių liaudis privilegijuojama ne vien kaip socialinė kategorija, bet ir kaip literatūros gimtąja kalba steigėja (Sirutavičius 2022: 197).

Mykolaičio-Putino puoselėtas Vilniaus mitas lėmė ir asmeninius bei profesinius apsisprendimus: jis jautė, kad čia yra galios centras, padedantis ir jam pačiam išlikti viešojo gyvenimo centre. Vis dėlto poetas buvo linkęs į kompromisus; gal dėl to Tomas Venclova, paminėjęs sovietmečiu sutiktus senuosius profesorius, „kelis neįtikėtinais užsispyrusius asmenis“, represijų sąlygomis pažiūrų nepakeitusius moralinius autoritetus (Igną Jonyną, Juozą Balčikonį, Tadą Ivanauską), tarp jų nematė reikalo įrikiuoti Mykolaičio-Putino (Venclova 2016: 274). Vilniaus mitas sovietizuotoje lietuvių kultūroje ilgainiui neteko nacionalistinio dėmens, bet liko Mykolaičio-Putino verčių paradigmoje kaip Vakarų kultūros orientyras, neleidžiantis provincialėti, pasiduoti ideologiniam diktatui. Mykolaičio-Putino nuomone, Vilnius suteikė lietuvių kultūrai universalų matmenį, įpratino prie miestovaizdžio ir barokinės architektūros dermės, grąžino į išbalansuotą pokario kultūrinį peizažą klasikinės estetikos gaires – nuosaikumą, simetriją, palimpsestinius europinės kultūros kontekstus: „Vilnius Lietuvai duoda labai prasmingą rimties ir kultūringumo bruožą. Lietuva per Vilnių susisiečia ne tik su savo praeitimi, bet ir su Europos kultūros tradicijomis“ (332, 1944 05 01). Galbūt šis jokiomis represijomis ir autocenzūra neištrinamas europinis matmuo lėmė jo apsisprendimą savo likimą susieti su amžinosios sostinės likimu ir neišvengiamą fatalizmą: „jei žūsime, tai žūsime kartu“.

Išvados ir apibendrinimai

Vincas Mykolaitis-Putinas balansavo tarp ikimodernios agrarinės kultūros, kurioje miestas reflektuotas kaip nepasiekiamas, nors patraukli ir kartu bauginanti utopinė erdvė, ir modernųjų laikų savivokos, kurioje miestas iškildavo kaip heterogeniško palimpsesto konceptas, aktualizuota idėjų polifonija, istorijos interpretacijų įvairovė su visomis dialogų ir nesusikalbėjimų galimybėmis. Poeto

1938–1945 m. dienoraštis liudijo stiprų mitinės vaizduotės poveikį, radikalų siekį kolonizuoti (atlietuvinti) užimtą teritoriją, unifikuoti viešosios erdvės pasakojimą apie Vilnių, kaip apie amžiną, kone metafizinę lietuvių etnosą sostinę. Susiformavę mitiniai stereotipai 1939–1940 m. buvo modifikuoti susidūrus su tikrove: pasirodė, kad lenkakalbiai vilniečiai nėra amorfiška masė, lengvai pasiduodanti „perauklėjimui“, o atvykusių lietuvių „civilizavimo“ ir kultūrinės integracijos pastangas kompromitavo pogromų ir chuliganiškų išpuolių bangos.

Mitinis, anachroniškais stereotipais pagrįstas pasakojimas, kuriuo akcentuojama etninė priešprieša, lengvai įsigalėjo tarp intelektualinio elito dėl ilgametės valstybinio lygiu vykdytos propagandos kampanijos, objektyvios informacijos stokos, inteligentijos nesugebėjimo suformuluoti nepriklausomos laikysenos ir nuolatinio dairymosi į režimo konjunktūrą.

Mykolaitis-Putinas į nacių ir sovietų sandėrių bei karo veiksmų padiktuotas politinio žemėlapių transformacijas 1939 m. rudenį žvelgė kaip į istorinę galimybę įkūnyti nacionalizmo mitą – „surinkti ir išsaugoti“ Vilnijos krašto žemes, taip pat norėjo pademonstruoti sektiną pavyzdį dvejojančiam lietuvių akademiniam elitui, kad reikia nedelsiant persikelti į Vilnių, kurti ir plėsti humanitarnių ir kultūrinių institucijų tinklą, ypač daug dėmesio skiriant reformuojamam universitetui. Lenkiškojo ir lietuviškojo nacionalistinių mitų polemikoje poetas nebuvo neutralus arbitras, o tiesioginis dalyvis, prisidėjęs prie lietuviškų kultūros institucijų dominavimo. Jam buvo itin svarbūs atlietuvinamos sostinės mitą pratęsiantys ritualai – tautinės šventės, literatūros vakarai, Filharmonijos koncertai, kariniai paradai, neformalūs pasibuvimai su jaunimu, turėję įtikinti kultūrinės politikos Vilniuje, kuriai pats Mykolaitis-Putinas jautėsi įsipareigojęs, perspektyvumu, taip pat „iššventinantys“ lietuviškos kultūros atstovus jiems ne visada palankioje socialinėje aplinkoje.

Prisiėmęs atsakomybę už lietuviakalbės kultūros archyvų saugojimą ir romantinės Jono Basanavičiaus vizijos tęstinumą, Mykolaitis-Putinas vis dėlto labiau domėjosi aktualioju koncertų repertuaru, naujausios kūrybos vertinimu ir jaunimo, turėsiančio įgyvendinti atlietuvinimo programą, reputacija. Įsigilinęs į lietuvių ir lenkų konfliktus dėl Vilniaus, jis visiškai ignoravo žydų tautos tragediją, rinkosi nepastebėti spragų okupacijos metais deformuotame palimpsestiniame Vilniaus kultūros žemėlapyje.

Vokiečiai ir rusai Mykolaičio-Putino projektuojamoje Vilniaus mito topografijoje reflektuoti kaip hierarchiškai pranašesnės okupacinės „stipresnės jėgos“,

kurioms tenka besąlygiškai paklusti, perimti jų ideologinę retoriką, dienoraštyje slapta pasiguodžiant dėl teroro atmosferos ir egzistencinės grėsmės visai bendruomenei. Kita vertus, administracines pareigas einančius svetimuosius tikimasi pasitelkti kaip autoritetus, sankcionuojančius lietuviško nacionalizmo programą, manipuluoti jų silpnybėmis ir vietinio konteksto pažinimo spragomis.

Mykolaitis–Putinas ilgainiui modifikavo savo puoselėtą Vilniaus mitą, pritaikydamas prie ideologinių realijų. Jo autoritetas daug lėmė išsaugant inteligentijos vakarietišką orientaciją, plečiant lietuviakalbės kultūros lauką heteroglosiškame, skirtingų bendruomenių apgyvendintame ir vis naujas politines transformacijas turėjusiame atlaikyti Vilniuje. Apie laviravimą, prieštarinę laikyseną liudija poeto elgsena vėlesniais laikais: LTSR rašytojų III-iajame suvažiavime 1959 m. jis ideologizuotomis formuluotėmis smerkė į sovietinio režimo nemalonę pakliuvusį rusų rašytoją Borisą Pasternaką, tačiau kiek anksčiau, 1956 m. pavasarį, nepabijojo pasirašyti kolektyvinį Vilniaus lietuvių inteligentų laišką SSKP CK, kuriame kritikuotas Vilniaus rekonstrukcijos planas, skųstasi dėl blogėjančios senamiesčio padėties ir uždaromų bažnyčių (Sirutavičius 2022: 467). Rūpestis sava kultūra vis labiau įsigalinčios sovietizacijos epochoje (po 1944 m.) nusiųsė universalią rezistencinio solidarumo idėją. Poetas rinkosi tautinės kultūros saugos strategijas, apsiribodamas nacionalistinio mito galiojimo lauku, apdairiai tikrindamas, kiek šios strategijos veiksmingos esamo režimo sąlygomis, platesniu, „sąjunginiu“ mastu išlaikydamas lojalaus sovietinio rašytojo reputaciją.

LITERATŪRA:

- Ackermann Felix 2018. „Kam priklauso Vilnius? Visiems“, in: *Pasakojimas tęsiasi: Modernizacijos traukinyje. Lietuvos šimtmetis 1918–2018*, sudarytojai Giedrė Jankevičiūtė, Nerijus Šepetys, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 262–267.
- Assmann Aleida 2013. „Miesto atmintis“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sudarytojas Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 19–34.
- Briedis Laimonas 2015. *Vilnius: Savas ir svetimas*, Vilnius: Baltos lankos.
- Buchowski Krzysztof 2012. *Litvomanai ir polonizuotojai: Mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, iš lenkų kalbos vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Baltos lankos.
- Butkus Vigmantas 2008. „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos“, *Colloquia*, 21, 11–29.
- Černiauskas Norbertas 2021. *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvis.
- Indriliūnas Mamertas 2019. „Vincio Mykolaičio-Putino lyrikos kelias“, in: *Mamerto Indriliūno raštai*, parengė Virginijus Gasiliūnas, Vilnius: Kriventa, 46–67.

- Klumbys Valdemaras 2023. „Vincas Mykolaitis–Putinas kaip normalus inteligentas“, *Metai*, Nr. 1, 140–151.
- Kubilius Vytautas 1992. [Atsiminimai], in: *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį–Putiną*, parengė Donata Mitaitė, Vilnius: Vaga, 387–393.
- Kubilius Vytautas 1999. „Vilnius – paskutinis Vakarų miestas“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, sudarytoja Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 7–9.
- Kubilius Vytautas 2001. *Neparklupdyta mūza: Lietuvių literatūra vokiečių*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Kvietkauskas Mindaugas 2012. „Tarpukario Vilniaus heterotopija: pažintiniai ir poetiniai tekstai“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: tautų polilogas 1900–1945*, sudarytoja Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 190–224.
- Laurinavičius Česlovas 2015. „6. Vokietijos ir SSRS pasidalymo erdvėje“, in: *Lietuvos istorija*, t. 10: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, d. 2, atsakingasis tomo redaktorius Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 503–600.
- Lotman Jurij [Лотман Юрий] 2010. *Семьюсфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки*, Санкт-Петербург: Искусство-СПБ.
- Mačiulis Dangiras, Staliūnas Darius 2015. *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. pabaiga – 1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Mykolaitis–Putinas Vincas 1969. [Laiškas M. Mykolaitytei. Vilnius, 1947.XII.11], in: *Raštai*, t. 10. Vilnius: Vaga.
- Mykolaitis–Putinas Vincas 2022. *Dienoraštis 1938–1945*, sudarytoja Virgilija Stonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Miłosz Czesław 1995. *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius: Baltos lankos/ALK.
- Nikžentaitis Alvydas 2013. „Vilnius kaip simbolinė keturių tautų sostinė“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sudarytojas Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 217–227.
- Sirutavičius Vladas 2022. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Stravinskienė Vitalija 2023. *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Šepetytė Nerijus 2022. *Holokausto postsekuliarumas (tarp kritikos ir supratimo)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Švedas Aurimas 2020. *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvis.
- Toporov Vladimir 2000. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, iš rusų kalbos vertė Erdvilas Jakulis, Vilnius: Aidai.
- Venclova Tomas 2016. *Prarasto orumo beiėškant: Publicistikos straipsnių rinktinė*, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.
- Vorobjovas Mikalojus 1997. *Vilniaus menas*, 2-asis pataisytas leidimas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Zaborskaitė Vanda 1999. „Kultūra kaip gyvybės forma mirties kontekste“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, sudarytoja Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 10–16.